

Aleksandar Bandović*Narodni muzej Srbije*

a.bandovic@narodnimuzej.rs

<https://orcid.org/0000-0002-9696-2241>**Johan Albreht fon Rajsvic
– od „nelagodnog stručnjaka“ do saradnika Anenerbea
– povodom jedne knjige**

Apstrakt: U članku se kritički analiziraju neki od zaključaka istoričara Andreasa Rota o delanju Johana Albrehta Rajsvisa u Kraljevini Jugoslaviji i okupiranoj Srbiji. Ukazano je da biografije ili studije koje pretenduju da budu biografske iziskuju jasan teorijsko-metodološki aparat i smeštanje aktera unutar društvenih struktura. Umesto “kolorita” kojim su tradicionalane biografije obilovale, potrebno je aktera analizirati kroz različita društvena ustrojstva kojima se akter prilagođavao i u kojima je delovao. U tom smislu, podvučene su nekonzistentnosti, kontradiktornosti i neologičnosti koje se naziru kroz Rotovu knjigu. Nasuprot autorovom mišljenju ističe se da se Rajsvicev rad idejno i praktično ne može odvojiti od delovanja Vojno-upravnog štaba ili organizacije Anenerbe koji su davali takt i ton njegovom angažmanu. Otuda se nijedan deo njegovih aktivnosti nije odvijao van generalne ideologije nacizma, u kome je lično napredovanje bilo povezano sa kumulativnom radikalizacijom režima. Podvučena su mesta gde je autor negirao kontekst i umanjivao značaj Načelštva za zaštitu spomenika u propagandnim i ideološkim aktivnostima u okupiranom Beogradu. Istaknuto je da Rajsvic nije pokazivao samo ambivalenciju prema zločinima koji su se događali na svadokodnevnom nivou, već da se zdušno angažovao kroz saradnju sa SS Anenerbeom da opravda novouspostavljeni poredak u okupiranoj Srbiji. Umesto demitologizacije pojedinih privatnih svedočanstva, a oslanjajući se na njihov autoritet, autor protivreći sopstvenim nalazima. Razloge za zaključke koje autor izvodi trebalo bi tražiti u autorom odnosu prema porodiци Rajsvic kao i prema nasleđu Drugog svetskog rata.

Ključne reči: Johan Albreht Rajsvic, Drugi svetski rat, zaštita spomenika, istorija arheologije, Anenerbe, Načelštvo za zaštitu spomenika

Uvod

Knjigu „Johan Albreht fon Rajsvic (1899–1962). Od nelagodnog stručnjaka za jugoistočnu Evropu do zaštitnika spomenika“ napisao je nemački istoričar Andreas Rot (A. Roth), donedavno nastavnik Nemačke škole Beograd (*Deutsche Schule Belgrad*), sada nastavnik u Zigenu u Nemačkoj. Knjigu je preveo i

priredio Zoran Janjetović, viši naučni saradnik Instituta za noviju istoriju Srbije. Knjiga nije integralan prevod knjige objavljene 2020. godine za izdavačku kuću Ares (Ares Verlag) iz Graca u Austriji, već redigovana, skraćena verzija (Roth 2020; Rot 2022). Originalan tekst je pisan za potrebe izrade doktorske disertacije, koju je Rot trebalo da brani na Univerzitetu Ludvig Maksimilijan u Minhenu, ali je zbog neslaganja sa mentorima povukao tekst. U verziji knjige iz 2020. godine on gotovo konspirativno objašnjava da je razlog za takav čin bio „njevog rezultat“ koji nije odgovarao „očekivanjima čuvara aktuelne historiografske interpretacije“ (Roth 2020, 8). Ipak priređivač srpskog izdanja knjige koju su izdali Institut za evropske studije i Arhiv Vojvodine, odlučio je da ove informacije izostavi, ne pojašnjavajući ko su ti „čuvari“ historiografskog tumačenja niti kakvo to tumačenje oni čuvaju. Ovo su važne informacije koje bi potencijalni čitalac knjige trebalo da ima, budući da je jedan od mentora Andreasa Rota bila i Mari-Žanin Čalić, jedan od vrsnih poznavalaca istorije Jugoistočne Evrope i bivše Jugoslavije, i jedan od autora čije su knjige već poznate ovdašnjim čitaocima (Čalić 2004; Čalić 2013). Nakon što je povukao svoj tekst disertacije, Rot je izdavača pronašao u izdavačkoj kući poznatoj po bliskosti sa desničarskim, konzervativnim i revizionističkim krugovima.¹ Čitalac je mogao biti obavešten o „biografiji“ samog teksta kako bi mogao da sagleda njegovu očiglednu i neizbežnu političku agendu i implikacije. Dodatno, priređivač srpskog izdanja u predgovoru piše da je iz finansijskih razloga knjiga izašla u skraćenom prevodu i naglašava da je došlo do „velike redukcije naučnog aparata“, ali i to da „čitalac može biti potpuno ubeđen da je sve što je u knjizi rečeno, vrlo dobro dokumentovano“ (Rot 2022, 6). Ali šta je to dokumentovano u knjizi?

Knjiga govori o Johanu Albrehtu fon Rajsvicu (J. A. Reiswitz, 1899–1962), jednoj od kompleksnih ličnosti iz istorije naročito aktivnoj u okupiranoj Srbiji, koja je ostavila traga i u domaćoj memoarskoj literaturi (npr. Medaković 1992; Babić i Tomović 1996). Rot prati Rajsvicovu karijeru od njegovih prvih interesovanja za Balkan, Kraljevinu Jugoslaviju i njeno stanovništvo. Autor je iscrpeo važne izvore koje se nalaze u arhivima Berlina, Minhena, Frajburga, Frankfurta ili Beograda, što je za svaku pohvalu. Važan izvor, a za autora najvažniji, predstavlja privatna arhiva Johana Albrehta Rajsvice koja se od 2020. godine, zahvaljujući velikodušnosti Rajsvicove kćerke Betine Rajsvic, ali i inicijativi Andreasa Rota, nalazi u Narodnom muzeju Srbije. Autor je minuciozno iščitao privatna pisma, dnevnike, beleške, korespondenciju sa savremeniciima, ali se iz ponuđenog prevoda to ne vidi najjasnije. Budući da Rot govori o vrlo važnom periodu, razdoblju koje u evropskim društvima i danas izaziva kontroverze, emocionalnu opterećenost i dalje političke razmirice, priređivač je morao da razmisli o inkorporiranju originalnih fusnota i u redigovanu verziju knjige. Čitaocu je ostala nejasna metodologija Andreasa Rota, a budući istraživači su

¹ <https://www.belltower.news/ares-verlag-und-leopold-stocker-verlag-74569/>

ostali uskraćeni za precizne informacije o vrednim istorijskim izvorima. Nadalje, čitalac može ostati prilično zbunjen budući da ne postoji nikakav istaknut teorijsko-metodološki aparat kojim Rot vrednuje i razlikuje izvore koje koristi: originalne prepiske, dopise, izveštaje i dr, koncepte pisama proizišle iz privatne ili oficijelne korespondencije ili dnevničke zabeleške od memoarskih sećanja.

Istovremeno, moramo imati na umu da pisanje naučne biografije ili studije koja pretenduje da bude biografska podrazumeva i promišljanje načina na koji „junaka“ smeštamo u šire društvene kontekste. Opsežne istoriografske studije o žanru biografije polaze od shvatanja o akteru unutar različitih društvenih struktura i razmatranju okolnosti kroz koji se kreće i u kojima dela. Kao što to piše Simone Lesig, fundamentalno pitanje biografije ne može biti individualna niti društvo, već pre vezano za individuu pozicioniranu unutar društvenih struktura (Lässig 2008, 11). Neki autori sagledavaju modernu biografiju kao „prozor“, „ključ“ ili „prizmu“ za sagledavanje kompleksnijih pitanja od tradicionalne biografije, a insistira se na tome da „kolorit“, kojem su tradicionalni biografi bili skloni, ne može zameniti društveni kontekst (npr. Kershaw 2008; Lässig 2008; Kolkenbrock 2014). Pozicija biografata je često nelagodna jer počiva na pogršenoj premisi „kako bih se ja ponašao?“. Umesto ovog senzitivirajućeg ali sumnjivog epistemološkog pitanja, naročito u mračnim vremenima kakva je bio Drugi svetski rata i društvo „Trećeg rajha“, važno je proceniti „manevarski prostor“ aktera (Eickhoff 2015, 412) – samostalne izbore, različite individualne motivacije i njihove posledice, ili uslovljenost ideološkim, propagandnim ili represivnim aparatom.

Rotova knjiga je nesumnjivo temeljan istraživački projekat, međutim, iz autoru poznatih razloga, ona obiluje kontradiktornim tvrdnjama koje njegovi sopstveni nalazi negiraju. Razlog možemo tražiti, sa jedne strane, u autorovoj bliskosti sa porodicom Rajsvic, i činjenici da je najveći deo teksta nastao zahvaljujući uvidu u tada privatni arhiv i dokumentaciju, a sa druge strane, u autorovom odnosu prema nasleđu Drugog svetskog rata. Iako su pojedini delovi knjige vrlo dobro napisani, slika o Rajsvicu koju autor pruža je nedorečena, a ponegde nategnuta i apsurdna. Tako je „priča o dobrom Nemcu“, kako je to „Blic“ svojevremeno pisao o Rajsvicu, a na osnovu intervju sa autorom knjige (Cvijić 2020), dobila i svoju romansiranu verziju.

Ideje i inicijative

Rot piše o Rajsvicu, čoveku buržoaskog porekla, koji je kroz svoje obrazovanje više tragao nego što je imao jasan i određen cilj. Tokom Prvog svetskog rata, u čijim je ratnim operacijama ozbiljno ranjen, Rajsvic je izgubio brata na Istočnom frontu. Prema Rotovom mišljenju, Rajsvic je u smislu političkih načela od socijal-demokrate, razočaranog ishodom Prvog svetskog rata, postao

mladokonzervativac (Rot 2022, 7–8). Kao doktor filozofije Rajsvic je razvio ljubav ka prošlosti, a potom i romantični odnos prema Balkanu. Autor prati Rajsvicova putovanja, utiske i iskustva od prvog putovanja u Jugoslaviju 1924. godine, kada je boravio u Sarajevu (Rot 2022, 8–18). Kako to pokazuje Rot, upravo u tim godinama, isprva kroz mladalačku ljubav, a kasnije i kroz razvijanje naučnih mreža sa srpskom i jugoslovenskom kulturnom elitom, Rajsvic je razvio trajni i može se reći sudbonosni odnos prema Jugoslaviji. Istovremeno, Rajsvic je razvijao i set ideja, vizuru kroz koju će posmatrati podneblje Balkana. Taj set ideja obuhvatao je geografski determinizam Jovana Cvijića (Rot 2022, 21–24) ali i teoriju o „primatu severa“, koja se bazira na uverenju da je sve što je dobro i progresivno u prošlosti civilizacije dolazilo sa severa – „svetlo dolazi sa severa“ (*Aus dem Norden kommt das Licht*). U tom kontekstu valja gledati i njegove ideje vezane za istraživanje Ilira i bogumila, koji će postati Rajsvicova pasija koju će gajiti u godinama koje dolaze (Rot 2022, 34–39, 41–47). Tokom 20-ih i 30-ih godina XX veka kontakti sa brojnim jugoslovenskim naučnicima i pripadnicima kulturne elite pomogli su mu da razvije široku mrežu uticaja. To će biti važna odskočna daska za Rajsvicove pokušaje da inicira arheološke projekte i utiče na generalnu kulturnu politiku Kraljevine Jugoslavije, te na pokušaje šireg produbljivanja jugoslovensko-nemačkih odnosa. U tom smislu, Rajsvic je imao delimičnog uspeha. Rajsvicova inicijativa je dovela do prve saradnje Narodnog muzeja i Nemačkog arheološkog instituta tokom iskopavanja pokraj Ohrida 1931. i 1932. godine (Rot 2022, 64–75).

Rajsvic je u arheologiji bio autodidakt, a Rot pokazuje da je na njegovo neformalno arheološko obrazovanje najviše uticaja imao nemački praistoričar Karl Šuhart (C. Schuchhardt, 1859–1943). Istovremeno, autor minimalizuje mesto Šuhartovih ideja u izgradnji svetonazora nacionalsocijalizma i njegovu političku agendu. Rot konstatuje da se Šuhart: „za razliku od svog kolege i konkurenta Kosine,² nije bavio politički motivisanim „nacionalističkim istraživanjima praistorije“ (Rot 2020, 43), te govori o „Šuhartovoj politički neopterećenoj tezi“ (Rot 2020, 47), izvodeći kasnije dalekosežni zaključak:

„Iako on (Rajsvic), kao Šuhartov učenik nije bio zastupnik politički preformulisane *ex septentrione lux* teorije Kosinine vrste koja je, u krajnjoj liniji, htela da dokaže migracioni pokret koji je sa severa išao u pravcu Egeja, da bi demonstrirala nadmoć germanske rase, ipak je prihvatio novac Anenerbea, prilagođavajući svoje izveštavanje očekivanjima svojih finansijera“ (Rot 2022, 218).

² Gustaf Kosina, lingvista i praistoričar, najveći Šuhartov oponent ali svakako ne i njegov antipod. Kosina je bio osnivač „naseobinske arheologije“ i vatreni nemački nacionalista. Imperijalističke, rasističke i nacionalističke ideje inkorporirao je u shvatanje i istraživanje praistorije, a praistoriju je smatrao „izrazito nacionalnom disciplinom“ (v. Bandović 2012).

Međutim, ove Rotove ocene naprosto nisu utemeljene u sagledavanju geneze nacionalsocijalističkog shvatanja praistorije. Naime, Šuhartovi radovi su imali ogroman značaj i uticaj na „nordijsku misao“ (*Der Nordische Gedanke*) kao potku nacionalsocijalističkog pogleda na svet (Lutzhöft 1971, 120; Chapoutot 2016, 26, 60). Pomenuću da se ključni ideolozi nacionalsocijalizma, kao recimo Rihard Valter Dare (R.V. Darré, 1895–1953), pozivaju na Šuhartove radove o praistoriji (Darré 1929, 210, 223, 227). Arheolog Leo Klejn piše da su Šuhartove ideje u nacionalsocijalizmu bile modernizovana i akademska varijanta „kosinizma“, te da je Šuhartova verzija panevropske praistorije više odgovorala duhu nacionalsocijalista (Klein 2000, 125). Sâm Šuhart je po dolasku nacista na vlast u drugom izdanju knjige „Praistorija Nemačke“ napisao: „Nisam morao ništa da menjam u knjizi. Stavovi nacionalsocijalizma o germanstvu (*Germanentum*) zasnovani su na istim idejama i uvidima koje smo zastupali i širili decenijama“ (Schuchhardt 1934, V). Neki tribuni nacionalsocijalizma među nemačkim arheolozima su nastojali da pomire postojeće animozitete između nemačkih praistoričara, a staro rivalstvo između „doajena nemačke arheologije“ Šuharta i Kosine moglo je biti zaboravljeno i predstavljeno kao nova snaga nacionalsocijalista: “Kao što je Gustaf Kosina postao doajen praistorijske etnologije, tako će ime našeg doajena Karla Šuharta ostati vezano za otkriće ranih nordijskih uticaja na grčkom poluostrvu, koje je on identifikovao ne samo za gvozdeno, već i za kameno doba“ (Schwantes 1940, 48).

„Šuhartova politički neopterećena teza“ o kojoj govori Andreas Rot je zapravo akademska, „učtivija“ varijanta nacionalsocijalističkog shvatanja praistorije (Klein 2000, 125). O Šuhartovom prilagođavanju novom „poretku“ u Nemačkoj rečito govori i podatak da je tokom njegovog predsedavanja, bez spoljnih pritisaka, antropolog Franc Boas (F. Boas, 1858–1942) izbačen iz „Berlinskog društva za etnologiju, antropologiju i praistoriju“ (*Die Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*) zbog svog „nearijevskog“ porekla i „neprijateljskog držanja prema današnjoj Nemačkoj“ (Marschall 2013).

Najzad, Šuhartove ideje predstavljaju sponu i imaju direktne veze sa Rajsivicom budućom saradnjom sa organizacijom Anenerbe (*Ahnenerbe*).

Najobimniji i najvažniji deo knjige govori o Rajsvicu kao činovniku/majoru Vojno-upravnog štaba u Beogradu i glavnom inicijatoru Nadleštva za zaštitu spomenika kulture i umetnina u okupiranoj Srbiji. Rot do detalja opisuje dane pred početak rata u Jugoslaviji, Rajsvicov dolazak u Beograd u julu 1941. godine, njegove planove, razvijanje mreže saradnika i angažovanje u Vojno-upravnim štabu (Rot 2022, 83–103). Nažalost, na nekoliko mesta autor iznosi problematične tvrdnje. Tako, na primer, opisujući situaciju i Rajsvicov sukob sa konkurentom, istoričarem Fricom Valjavecom (F. Valjavec, 1909–1960) 1941. godine, autor piše „Ulrih (Johanes Ulrih) je, kao i Rajsvic, odbijao glajhšaltovanje nauke, a neki istoričari idu čak dotle da ga ubrajaju u otporaše“ (Rot 2022,

89). Rotova tvrdnja, a kako to nedvosmisleno pokazuju i autorovi kasniji nalazi, je kontradiktorna i naprosto ne nalazi uporište u činjeničnom stanju. Upravo su Rajsovicove lične inicijative koje su došle „odozdo“ dovele do kasnije saradnje sa Himlerovom (H. Himmler, 1900–1945) organizacijom Anenerbe i do „glajhšaltovanja“ arheologije u okupiranom Beogradu (Bandović 2019a, 144–152). Rajsovicove inicijative nisu se razlikovale od inicijativa njegovog prijatelja i saradnika Fridriha Holstea (F. Holste, 1908–1942), koji je u kontekstu okupirane Francuske u jednom pismu napisao da se novonastala situacija sada mora na sve načine iskoristiti: „Moramo, ako možemo, eksploatisati ovde, bez skrupula, što je moguće duže” (Halle 2009, 59).

Anenerbe, Propagandno odeljenje Jugoistok i prinudni rad

Ali šta bi iz Rotove knjige čitalac generalno mogao da sazna o organizaciji Anenerbe? Suštinski jako malo, iako je odnos Anenerbea i Rajsvisa opisan na većem broju strana (Rot 2022, 159–218). Ovo je i primetio i sâm prevodilac i priređivač pa je to pokušao da nadomesti jednom fusnotom u kojoj piše: „Anenerbe, naučno društvo koje je 1935. osnovao Himler za proučavanje nemačkog nasleđa s ciljem dokumentovanja nacističke ideologije. Do 1944. je dobilo 40 odeljenja, a pored ostalog, bavilo se i opitima na živim ljudima u koncentracionom logoru Dahau“ (Rot 2020, 130, napomena 42). Brojna istraživanja i naučni tekstovi (v. npr. Haßmann 2002; Pringle 2006; Junginger 2013; Halle 2013; Eichhoff und Schlegelmilch 2020) nedvosmisleno ukazuju da Anenerbe nije „proučavao nemačko nasleđe“, a kako se to „dokumentuje nacistička ideologija“ nije baš jasno. Budući da je reč o organizaciji koja je u pravom smislu bila čedo Hajnriha Himlera i koja je imala velikog uticaja na kulturnu politiku u svim delovima okupirane Evrope, kao i organizaciji u saradnji sa kojom je Rajsvic „štutio“ spomenike kulture, postavlja se pitanje zašto autor ne govori jasnije o prirodi ove organizacije. Iz samog Rotovog pasusa o organizaciji Anenerbe (Rot 2022, 165–166), čitalac ne može steći jasan utisak o kakvoj je organizaciji reč niti u kojoj meri i na koje je sve načine propagirala rasistički i nacistički „veltanšaug“. Iz jezgrovitijeg opisa bi čitaocu bilo jasnije da „nebulozno formulisani cilj“ ove organizacije koji autor pominje, nije bio samo „potpomaganje nauke o duhovnoj praistoriji“ (Rot 2022, 165), već istraživanje „prostora, duha i dela nordijske rase Indogermana“ (Kater 2006, 85). Rot na jednom mestu zaključuje: „Na kraju treba zabeležiti da se tokom godina, dok je bio zaštitnik kulturnih dobara u Beogradu, Rajsvic povinovao ideološkim premisama svojih nadlogodavaca iz Rajha, posebno Anenerbea“ (Rot 2022, 182). No, iz autorovog prethodnog pasusa (Rot 2022, 165–166) može se steći utisak da je reč o šarlatanskoj organizaciji, a ne o elitnoj SS-organizaciji čiji je cilj, između ostalog, bio formiranje

i održavanje transnacionalne rasističke mreže pod terorom nemačke okupacije (Eickhoff und Schlegelmilch 2020, 71). Jednostavnije rečeno, u knjizi ne postoji temeljna analiza organizacije sa kojom je Rajsvic požurio da sklopi pakt već u oktobru 1941. godine. Postavlja se i pitanje zašto čitalac saznaje da je Anenerbe sprovodio eksperimente na ljudima u koncentracionom logoru Dahau u fusnoti priredivača, a ne u osnovnom autorovom tekstu?

U kontekstu Rajsvicove inicijalne saradnje sa Anenerbeom i prvih planova, autoru se potkrala greška, pa opisujući interesovanje Anenerbea za prostor Balkana sledeću rečenicu pripisuje sekretaru Anenerbea Volframu Ziversu (W. Sievers, 1905–1948): „Koliko se do sada moglo videti, ovdašnji nalazi su od odlučujućeg značaja za dokazivanje seobe sa severa na jug Grka i Ilira, i uopšte za razjašnjenje prvobitnog naseljavanja Balkana“ (Rot 2022, 46). No, potpis na originalnom dokumentu koji se čuva u Bundes arhivu u Berlinu i titula SS-Obergruppenführer govori da je tvorac teksta bio niko drugi nego Rajnhard Hajdrih (R. Heydrich, 1904–1942), šef glavnog bezbednosnog ureda Rajha (*Reichssicherheitshauptamt*).³ Rajsvic je očigledno očekivao pristanak na saradnju od gornjih ešalona SS-a, koje je trebalo zainteresovati za Anenerbeove potencijalne aktivnosti u Srbiji. Moglo bi se pretpostaviti da je Rajsvic kao budući saradnik prolazio i određene bezbednosne provere. Hajdrih „Dželat“ (*Heydrich der Henker*), kako su ga nazivali, bio je i ranije savetodavac Anenerbea, kao na primer u slučaju pljački muzeja u okupiranoj Poljskoj (Pringle 2006, 200).

Rot nam govori da je nacionalsocijalistička nauka (arheologija) bila posve „normalna“ nauka, pa se objašnjavajući vezu Anenerbea i Rajsvisa poziva na zapažanja istoričara Mičela Eša (M. G. Ash) o uzajamnom odnosu politike i nauke: „Naučnici mogu isto tako dobro da mobilišu resurse iz političke sfere, kao što političari pokušavaju da upregnu naučnike i njihove resurse za svoje ciljeve“, a autor Rajsvisa svrstava među naučnike koji su bili spremni da „odustanu od kritike ciljeva istraživanja ili da propagiraju sosptvene ciljeve kao istoznačne sa državnim“ (Rot 2022, 218). Međutim, upravo Eš na drugom mestu govori o postojanju rizika, pogotovo u slučaju „Trećeg rajha“, da okolnosti u kojima se događa mobilizacija resursa nisu dovoljno jasne i procenjene. Teror i uspostavljanje različitih vidova hijerarhija na okupiranim teritorijama su svakako deo tih okolnosti (Eickhoff und Schlegelmilch 2020, 53). Pogledajmo u nastavku da li nam autor govori nešto jasnije o okolnosti u kojima se „mobilizacija resursa“ događala u okupiranoj Srbiji.

Autor na jednom mestu tvrdi da „Propagandno odeljenje Jugoistok“ nije u Rajsvicovoj privatnoj ili službenoj prepisci „igralo nikakvu ulogu“ (Rot 2022, 127). Izrečena tvrdnja ne odgovara činjenicama i čitaoca može navesti na izvođenje pogrešnih zaključaka. Naime, sa Julisom Lipertom (J. Lippert 1895–

³ Bundesarchiv Berlin, NS21-2138, Obraćanje Rajnharda Hajdriha Himleru, 10.11.1941.

1956), jednim od šefova „Propagandnog odeljenja Jugoistok“, kome je Jozef Gebels (J. Goebbels, 1897–1945) lično davao instrukcije (Fröhlich 1998, 279),⁴ Rajsvic se susreo nekoliko puta tokom marta 1942. godine, a beleške o sastancima se nalaze u Rajsvicovim rokovnim kalendarima, u koje je Andreas Rot imao uvid.⁵ Upravo se „Propagandno odeljenje Jugoistok“ opsežno angažovalo na popularizovanju tzv. radova raščišćavanja i prvih iskopavanja na Kalemegdanu 1941–1942, što se može videti u tadašnjoj štampi.⁶ Rajsvic u svom izveštaju iz 1942. godine piše da je uz pomoć „Propagandnog odeljenja Jugoistok“ fotografisan čitav prostor iskopavanja na Kalemegdanu.⁷ Andreas Rot nadalje tvrdi da je „prava srž ideje o iskopavanjima“ na Kalemegdanu zapravo plan koji je postojao još pre Drugog svetskog rata, a u vezi je sa podizanjem Olimpijskog stadiona u Donjem gradu i opsežno digresira o ovom projektu arhitekta Vernera Marha (W. March, 1894–1976) (Rot 2022, 160–163). Istina jeste da je „prava srž ideje“ mnogo prozaičnija i koristoljubivija. Kalemegdan kao buduća „tvrđava Rajha“ je za Vermaht imao ogromnu propagandnu, simboličku i ideološku vrednost. Već je u maju 1941. godine general Helmut Ferster (H. Förster, 1889–1965) zajedno sa Lipertom obišao Kalemegdan i naložio da se „dostojno restaurira“ tzv. kapija Princa Eugena u Donjem gradu,⁸ a to su bile i glavne smernice prema kojima je Rajsvic započeo aktivnosti kao „zaštitnik“ spomenika na Kalemegdanu.⁹ Brošure koje je izdalo „Propagandno odeljenje S“ – „Grad i tvrđava Beograd“ (*Stadt und Veste Belgrad*),¹⁰ svedoče u kom obimu je Kalemegdan postao jedan od simbola nemačke propagande (Gruber 1941a; Gruber 1941b). Drugim rečima, autor ne uzima u obzir raspoloživu građu minimalizujući na taj

⁴ Gebelsov dnevnik od 29. aprila 1941. godine: “Lipert izveštava o srpskoj kampanji. Bio je sa Klajstom (general Evald Klajst prim. A.B.). Sada bi trebalo da ide kao vođa našeg propagandnog odeljenja u Srbiju. Dajem mu precizne smernice“.

⁵ Rot piše o Lipertu na sasvim drugim mestu i u drugačijem kontekstu (Rot 2022, 237). Beleške o sastancima sa Lipertom i Propagandnim odeljenjem – Arhiv Narodnog muzeja Srbije (u daljem tekstu ANM), Zaostavština Johana Albrehta fon Rajsvisa, Rokovni kalendar, 1942, datumi 18. 3. 1942, 27.3.1942, 30.3.1942, 31.3.1942, i Belgrader Notizen 16.3. 1942.

⁶ Npr. Kolo, 4.4. 1942; Obnova 17.7.1942; Srpski narod 4.9.1942

⁷ Bundesarchiv – Militärarchiv, Freiburg, (u daljem tekstu BA/MA) RW 40–229, Kunstschutz Belgrad, Lagebericht des Referates für Kunst- und Denkmalschutz, Berichtszeit: 1. Juli – 31. August. 1942.

⁸ Novo vreme 30.5.1941; Opštinske novine 29.5.1941.

⁹ Videti npr. izveštaj iz decembra 1941. godine, Arhiv Jugoslavije (u daljem tekstu AJ), Reparaciona komisija vlade FNRJ, AJ-54-319-483, Lagebericht des Referates für Kunst- und Denkmalschutz, Berichtszeit: 1.X – 30.XI.1941.

¹⁰ Vrlo jasna aluzija na pesmu o Princu Eugenu iz 1717 godine: „Prinz Eugen der edle Ritter/ wollt dem Kaiser wied’rum kriegem/ Stadt und Festung Belgrad!“

Sl. 1. Panta Urošević „Čepkalo“, Johan Albreht Rajsvic i sekretar organizacije Anenerbe Volfram Zivers (u pozadini), Vinča, jul 1942. godine.

način odgovornost samog Rajsvisa u ideološkim i propagandnim aktivnostima Nadleštva za zaštitu spomenika.

Iz knjige se ne vidi Rajsvicova uloga koju je imao u angažovanju „Nacionalne službe za obnovu Srbije“, prilikom iskopavanja na Kalemegdanu u proleće 1942. godine, kao ni to da je Rajsvic mogao da utiče na odluke o tome ko će od angažovanih studenata i radnika završiti na prinudnom radu u rudnicima (Bandović 2019b, 880). „Nacionalna služba za obnovu Srbije“ je bila visoko ideologizovana organizacija nastala po uzoru na „Službu rada Rajha“ (RAD), u kojoj su obveznici indoktrinirani kroz različite tečajeve (Kreso 1979, 125; Janjetović 2012, 187–208). Kao i u Nemačkoj, gde je „Služba rada Rajha“ korišćena prilikom arheoloških iskopavanja, kako to, recimo, pokazuje propagandni SS film „Nemačka prošlost je ponovo živa“ (*Deutsche Vergangenheit wieder lebendig*) (Stern 2002, 224–225), tako je i za obveznike ove službe u Srbiji bilo predviđeno učešće na iskopavanjima (Janjetović 2012, 187). U vezi sa aktivnostima „Nacionalne službe za obnovu Srbije“ važno je reći da je njeno angažovanje na Kalemegdanu najverovatnije dogovoreno između Rajsvisa, arheologa Miodraga Grbića (1901–1969) i Milorada Marčetića (1902–?). Marčetić, Grbićev zet, bio je zamenik rukovodioca „Nacionalne službe“ Đure Kotura (Janjetović 2012, 189; Bandović 2019a, 154), a izvesno je da se sa Rajsvicom sastao u januaru 1942. godine.¹¹ Iz jednog akta Muzeja grada, čiji je v.d direktora bio Miodrag

¹¹ ANM, Zaostavština Johana Albrehta fon Rajsvisa, Rokovni kalendar 1942, beleška za 20. 1. 1942.

Grbić, vidi se da je u martu 1942. godine postojao sporazum između NSOS-a i Poglavarstva grada Beograda, koje je bilo nadležno za muzej, a u pogledu radova obveznika na Kalemegdanu.¹² Rajsvic piše da je prilikom osnivanja srpske službe rada (*Aufbaudienst*) odlučeno da se za radove na praktičnoj zaštiti spomenika angažuje 500 ljudi.¹³ Mladi obveznici službe, koji su uključeni u radove na Kalemegdanu, trebalo je da budu obučeni kako da se „brinu o pronađenim krhotinama“.¹⁴ U propagandističkim tekstovima tadašnja štampa govori o nešto manjem broju (200 do 300 „sjajnih mladića“) obveznika NSOS-a angažovanih na iskopavanjima Kalemegdana (Bandović 2019a, 154; Bandović 2019b, 878).

Rot do detalja opisuje spregu različitih nemačkih i srpskih arheologa, saradnika i studenata kao i tokove novca koji su dobijali od Anenerbea (Rot 2022, 183–185). Potom autor piše: „Samom sebi nije dodelio nikakav novac, nego je samo preko Anenerbea pokrio troškove koje mu nije nadoknadila Vojna uprava, ukupno 8.000 dinara“ (Rot 2022, 184). Međutim, Rajsvic u pismu majci 19. juna 1943. godine piše o sopstvenoj „skromnosti“ o kojoj nam Rot ništa ne otkriva: „Srećom, prvo imam Sabinicu,¹⁵ koja mi zaista mnogo pomaže, kako u naučnom nadzoru mojih dragih Srba, i lično, u zaokupljanju dragih gostiju. **Drugo, imam vina koje ne da samo kaplje, već zaista teče i, treće, zahvaljujući velikodušnosti rajhsfirera SS-a, imam i dovoljno novca** (naglasio A.B)“.¹⁶ Imajući u vidu da je za angažovanja u okupiranom Beogradu svakako primao nadoknadu, nejasno je zašto iz knjige ne saznajemo ništa o Rajsvicovim primanjima i izvorima finansiranja tokom Drugog svetskog rata. Prema autorovim nalazima izgleda da se *pro bono* „bavio“ okupiranom Srbijom.

Zaštitnik muzeja i kulturnog nasleđa?

Autor personalno sećanje istoričara umetnosti Dejana Medakovića (1922–2008), tada volontera u Muzeju kneza Pavla, koji je i sâm imao finansijske i lične koristi od saradnje sa Rajsvicom (Rot 2022, 183), uzima kao relevantan i validan izvor o zaštitničkom odnosu koji je Rajsvic imao prema Muzeju. Iako na jednom mestu Rot navodi da: „S druge strane, njegovi redovi Sifersu (V.Zivers, prim. A.B) od 27. maja 1942. u najmanju ruku daju povoda za određenu sumnju u Rajsvicovo iskreno zanimanje za zaštitu srpskih starina, kad se

¹² Istorijjski arhiv Beograda, 465, Akt Muzeja grada, br. 67, 26.3.1942.

¹³ BA/MA, RW 40–230, Kunstschutz Belgrad, Lagebericht des Referates für Kunst – u. Denkmalschutz Berichtszeit: 1.12.41 bis 31.1.1942, 2.2.1942.

¹⁴ BA/MA, RW 40–229, Kunstschutz Belgrad, Rajsvicovo pismo Bernardu Tišovicu (B. Tieschowitz), 2.5.1942.

¹⁵ Rajsvicova saradnica i ljubavnica Sabine Lauterbah, od milošte „Sabinica“.

¹⁶ ANM, Zaostavština Johana Albrehta fon Rajsvisa, Koncept pisma majci, 19.6.1943.

Sl. 2. „Radovi raščišćavanja“ na Kalemegdanu. Na fotografiji se vide pripadnik Srpske državne straže (?) i nemački vojnik, 1942. godina.

ta zaštita sudarala sa interesima Nemačkog rajha...“ (Rot 2022, 136), poveden Medakovićevim sećanjima, autor insinuira da je Rajsvic ipak bio „zaštitnik“ Muzeja i poziva se na Medakovićev autoritet: „Po Medakovićevim tvrdnjama, Rajsvic i Kašanin su fondove Muzeja tako uspešno čuvali, da tokom godina rata 1941–1944. nijedan predmet od vrednosti nije nestao“ (Rot 2022, 155).

Problem sa autentičnošću sećanja poznat je istoričarima, a opreznost i kritičnost su više nego potrebni, budući da, kako piše Alaida Asman (A.Assmann): „Sadržaji pamćenja (...) nisu nikakve čvrste referentne veličine, nego se menjaju zajedno sa socijalnim i političkim uslovima svake nove sadašnjosti. To je ono što se podrazumeva pod konstruktivnom snagom sećanja: prećutno smo skloni da ih prilagodimo zahtevima i vrednostima koji su u skladu sa našom aktuelnom slikom o sebi“ (Asman 2011, 190–191). Tvrdnju da bi sa sećanjima trebalo biti obazriv potkrepljuju i izvori koji ne pružaju podršku tvrdnjama Dejana Medakovića, a potom ni Andreasa Rota o Rajsvicu kao „zaštitniku“ Muzeja. Naime, nema nikakvih pokazatelja da je Rajsvic na bilo koji način sprečio rekviriranje slika u Muzeju kneza Pavla koje su sprovodile različite nemačke jedinice (v. Ristović 2001, 71–72; Vučetić 2004, 41; Subotić 2009, 54; Bandović 2014, 629). Spisak slika koje su iz Muzeja nestale u periodu od 1941. do 1944. godine, a koji je sačinjen neposredno po završetku rata sadrži 53 slike.¹⁷ Iako su

¹⁷ ANM, bez broja, k. 197, Spisak slika koji su Nemci uzeli, a koje nisu vraćene 1941–1944.

neke od slika kasnije pronađene, ovaj spisak zajedno sa spiskovima umetničkih predmeta koji su iz različitih institucija nestali tokom Drugog svetskog rata,¹⁸ a koje je sačinila reparaciona komisija FNRJ, svedoče o generalnoj nezainteresovanosti Rajsvisa i Nadleštva za zaštitu spomenika za bavljenje poslovima koji su zaista spadali pod njihovu ingerenciju. Štaviše, slučaj Muzeja grada govori i da se Rajsvic mogao nadati „muzejskim poklonima“, pa se tako u izveštaju iz jula 1942. godine navodi da su dva akvarela poslata u Berlin radi propagande, dok je jedan bio predat Rajsvicu „kao poklon“ (Stamenković 1973, 18). Da je mogućnost reagovanja na pljačku u okvirima „Trećeg rajha“ postojala govori i podatak da je istoričar umetnosti Franc Volf Meternih (F.V. Metternich, 1893–1978), inače Rajvicov nadređeni, zaista pokušavao da spreči pljačku umetnina u Francuskoj, kako iz pariskih muzeja tako i od privatnih lica (mahom Jevreja), pozivajući se na jednu od odredbi Haške konvencije (Karlsgodt 2011, 200). Na kraju krajeva, činjenica da posle Drugog svetskog rata prilikom susreta sa predstavnikom Reparacione komisije Jugoslavije Milanom Prelogom (1919–1988), Rajsvic nije otkrio ništa što bi pomoglo u pronalaženju nestalih umetnina,¹⁹ govori da su Rajsvicova ideološka ubeđenja i lični interesi bili važniji od bilo kakve zaštite nasleđa. Po saslušanju Reparacione komisije sa ohološću je napisao bivšem šefu Vojno-upravnog štaba Egonu Beneru: „Uostalom, početkom februara 1949. dva Titova Jugoslovena su se javila ovdašnjem Punktu za skupljanje i tražila od mene obaveštenja o nestalim predmetima koji su delom nestali pre i posle nemačke okupacije, apsolutno su hteli da mi dokažu da je naše Nadleštvo za zaštitu spomenika dopuštalo da se pljačka, okačivši nada mnom, sa Vama [Beneru] dobro poznatom mešavinom sugestivnih sumnjičenja i zlonamernih tumačenja predatih dokumenata, neku vrstu Damoklovog mača (Rot 2022, 261–262).“

U istom maniru neproveravanja verodostojnosti sećanja, a na osnovu intervjua koji je novinar Kosta Dimitrijević (1933–2021) vodio sa Milanom Kašanim (1895–1981) sedamedesetih godina XX veka, autor implicira da je Rajsvic zajedno sa upravnikom Muzeja kneza Pavla, Kašanim, učestvovao u skrivanju Miroslavljevog jevanđelja (Rot 2022, 121–122). Posredi je još jedan primer koliko su lična svedočanstva nepouzdan istorijski izvor. Iz arhivske građe Narodnog muzeja Srbije saznajemo da je Jevanđelje već 4. aprila 1941. predato Narodnoj banci, a primopredaja je obavljena pred komisijom u sastavu predstavnika Dvora Zarije Vukićevića i Vojislava Jovanovića i sa druge strane predstavnika Narodne banke Koste Novakovića i M. Ugričića.²⁰ Budući da je reč o 4. aprilu 1941. go-

¹⁸ AJ-54-311-473, Reparaciona komisija vlade FNRJ.

¹⁹ AJ-54-319-483, Obraćanje Save Temera Sekciji za restituciju F.N.R.J, 2.2.1949.

²⁰ Arhiv Narodnog muzeja Srbije, pov.br.15 i 16, 4.4.1941, k.br.197, Ministar Dvora Radoje Knežević u pismu Upravniku muzeja kneza Pavla, 4.4.1941, Akt Dvora, pov. Br.14, Zapisnik o primopredaji.

dine, odnosno danima koji su prethodili bombardovanju Beograda, Rajsvic nije mogao da ima bilo kakvog udela u spasavanju Jevanđelja.

Još je nelogičniji podatak, koji je autor natuknuo na istom mestu oslanjajući se na Kašaninov intervju, da je Rajsvic od svog kolege iz Vojno-upravnog štaba Roberta Švankea (R. Schwanke, 1910–1994), poverenika za arhive, navodno krio Jevanđelje (Rot 2022, 122). Upravo Rot opisuje da je Rajsvic prisustvovao pljački ostataka Narodne biblioteke koju je sprovodio Robert Švanke, koji je prema navodima iz pisma koje je Rajsvic 5. jula 1941. godine uputio supruzi, srednjovekovne spise „jednostavno pakovao u sanduke i slao za Beč, gde se mnogo bolje čuva“ (Rot 2022, 241). U istom pismu Rajsvic je napisao i sledeće: „Sámi Srbi su sprečili da profesori spasu knjižno blago; policija mora da je bila potpuno sluđena.“ Andreas Rot, međutim, ovu rečenicu stavlja u usta Robertu Švankeu (Rot 2022, 124), što je, pretpostavljam, nenamerna autorova greška. Čitav pasus pisma, koje se danas čuva u fondovima Narodnog muzeja Srbije, govori da je Rajsvic u početku svesrdno podržavao aktivnosti Švankea i „silovanje“ ostataka biblioteke, a glasi ovako:

„Tada sam upoznao malog Bečliju koji je jedan od retkih ljudi koje častim titulom ‚Balkanac‘. On zaista poznaje Balkan, zna i srpski i čuva dokumente, posebno srednjovekovne, tako što sve što je godinama zapušteno šalje u Beč, gde se znatno bolje čuva. Pričali smo satima i pustio sam ga da mi pokaže spaljenu Narodnu biblioteku. Sjajan prizor, metrima visok belo-sivi papirni pepeo koji još tinja. Uništeni su svi stari časopisi i mnogi nezamenljivi dokumenti o srpskoj istoriji, a posebno rukopisi, turski i slovenski itd. Sami Srbi sprečili su profesore da spasu (knjižno) blago, policija je morala biti potpuno obezglavnjena“.²¹

Iz kog razloga autor nije odabrao da ovaj pasus integralno objavi, već čitaocu govori da je jedan deo izgovorio Švanke, nije mi poznato, ali se čini da se i na ovom primeru ocrtavaju obrisi apologetike kojoj je autor sklon. U tom smislu, valja gledati i apologetsku misao koju autor navodi kada promišlja o bombardovanju Narodne biblioteke: „I dok je većina evropskih zemalja, kao i SAD, suočena sa ekspanzionističkom nacističkom politikom preduzela mere da zaštite svoje kulturno blago, u Beogradu je to izostalo“ (Rot 2022, 123).

Represalije

Da je žrtva sama kriva za ono što je snašlo, što se može zaključiti iz Rotove prethodne rečenice, govore i autorovi stavovi o represalijama u Srbiji. Autor, još jednom se koristeći sećanjima Dejana Medakovića, nastoji predočiti da je Rajsvic bio protiv politike represalija u Srbiji (Rot 2022, 151). Međutim privatna

²¹ ANM, Zaostavština Johana Albrehta fon Rajsvisa, Koncept pisma supruzi, 5.7.1941.

pisma koja autor sâm citira pokazuju da je Rajsvic podržavao i pravdao mere odmazde: „(...) zatim pušteni, zbog ratnih operacija odbegli zločinci, kao i komunistički agenti koji vrše sabotaže i koji za nas postaju opasni. Postaju opasni pre svega time što najveštiji među njima vrbuju pristalice među rasutim vojnicima i oficirima. Njima je svejedno da li će represalije pogoditi nekoliko stotina ili nekoliko hiljada nedužnih seljaka; oni samo hoće da stvore nemir i pre svega da nas izazovu na što radikalnije postupanje sa stanovništvom“ (Rot 2022, 116). Iz ovog privatnog pisma se ne vidi na koji je to način Rajsvic bio protiv represalija. Štaviše, Rajsvic u istom pismu, a u delu koji Rot ne navodi, hvali i podržava Georga Kisela (G. Kiessel, 1907–1950), zamenika šefa Vojno-upravog štaba Haralda Turnera (H. Turner, 1891–1947), pošto dolazi iz „fantastične škole“ i dela sa „ličnom hrabrošću“ i „mnogo takta“.²² Podsetiću da je upravo Kisel, zajedno sa generalom Dankelmanom (H. Dankelmann, 1889–1947), bio jedan od glavnih optuženih za surove mere odmazde sprovedene u Srbiji, između ostalog, javna vešanja u Skeli kod Obrenovca i na Terazijama (Božović 2014, 86). Kako je Rajsvic mogao podržavati Kisela, a ne podržavati mere odmazde nije jasno. Kada je reč o vešanju na Terazijama, autor piše o ovom događaju u kontekstu priče o novinaru Predragu Milojeviću (1901–1999): „Sâm Milojević je kasnije tvrdio da nije više duševno mogao da podnosi nemačke mere zastrašivanja, pa je Turneru podneo ostavku. Milojević je posebno ukazao na vešanje ‘patriota’ na bandere u centru grada na Terazijama“ (Rot 2022, 104). Da li nam Rot upotrebom navodnika kod reči „patriote“ ukazuje da na Terazijama nisu stradali rodoljubi? O ovom događaju Branimir Božović piše: (...) „u nedelju 17. avgusta, u centru Beograda osvanula su vešala na Terazijama. Tela petorice rodoljuba ostavljena su da vise tokom celog dana na zgražavanje građana glavnog grada Srbije“ (Božović 2014, 86, napomena 125). Kasnije, kontradiktorno, Rot piše: „Izgleda da je Rajsvic imao načelno razumevanje za mere odmazde, ali je bio srećan što ne mora da bude njihov svedok“ (Rot 2022, 167), a potom na istoj strani citira Rajsvicu: „Meni je baš drago što neću morati da gledam nužna pogubljenja koja slede naredne četiri sedmice. Ali ta deca nisu drugo ni zaslužila. Smatram da smo bili dirljivo strpljivi. S druge strane... [sic] grize me savest što odlazim baš sada kada je zanimljivo.“ Kontradiktornošću citata i interpretacija čitalac ostaje zbunjen, a objašnjenje koje Rot nudi da je kod Rajsvicu „došlo do promene perspektive“ (Rot 2022, 167) u odnosu na period pred početak rata je potpuno iluzorno i besmisleno. U tom kontekstu, Rajsvicov antikomunizam, koji je autor dokumentovao u njegovim ranim danima, i njegova otvorena mržnja prema levici (Roth 2020, 29), koji su bili važna pokretačka snaga nacizma, autor u kontekstu Drugog svetskog rata uopšte ne analizira već pominje uzgred (Rot 2022, 202).

²² ANM, Koncept pisma supruzi, 9.8. 1941.

Nešto ranije u knjizi i sâm autor, kao i Rajsvic, dolazi do slične tvrdnje o prirodi represalija, a koja je u srži revizionističkog i apologetskog pogleda na istoriju Drugog svetskog rata: „Politika represalija i streljanja talaca postigla je baš ono što su se komunistički partizani nadali da postignu svojom gerilskom aktivnošću i napadima i sabotажama koji su izazivali nemačke mere odmazde...“ (Rot 2022, 150). Ova rečenica sadrži dakako jedan od autorovih najproblematičnijih stavova koji suštinski glasi da je žrtva sama kriva za zločin. Reaktivno nasilje ustanika se predstavljalo kao stvarni izvor nasilja, a ne imperijalistički poredak koji je uspostavljen okupacijom Jugoslavije. Autorovi stavovi se mogu svrstati u oblik „bitburške istorije“, kako ih je opisao Čarls Mejer: „Bitburška istorija ujedinjuje tlačitelje i žrtve, nacističke zločince i one koji su u njihovim zločinima stradali, u jedinstvenu dijalektiku. Bitburška istorija je opasna zbog svoje površne sličnosti sa Hegelovom raspravom o gospodarstvu i robu iz njegove ‘Fenomenologije duha’. Ona brka formalnu, logičku zavisnost između žrtve i nasilnika (po definiciji, ne može postojati nasilnik bez žrtve) sa zajedničkom odgovornošću za počinjeno zlo“ (prema Dinić 2010, 177).

Rot dokumentuje Rajsvicove stavove o Jevrejima i detaljno opisuje njegovu ambivalentnost prema zločinima nad Jevrejima koji su se događali u Beogradu (Rot 2022, 171–177). Rajsvicov antisemitizam koji se pojavljuje u privatnim pismima autor objašnjava rečima: „Rajsvic, koji već 1933, uprkos svojim jevrejskim prijateljima, nije bio protivnik antisemitskih mera ukoliko su se one ticale jevrejskog ekonomskog uticaja i ako nisu bile povezane sa nasiljem, otvrdnuo je izgleda u tom duševnom stavu tokom ratnih godina.“ (Rot 2022, 174). Eufemizam koji Rot koristi „otvrdnuti u duševnom stavu“ dao bi se znatno bolje objasniti sveukupnim procesom kojim se „Treći rajh“ zaputio od početka rata, i u kome su propaganda i mobilizacija služili rasnoj ideologiji od centralne važnosti za „kumulativnu radikalizaciju“ režima (Kershaw 2017, 305). Najzad, Rajsvicove aktivnosti u simbiozi sa Anenerbeom bile su deo politike opravdavanja Holokausta i zločina protiv čovečnosti, odnosno deo mehanizma kriminalnog režima u kome je svaki šraf, čak i najmanji, imao svoju ulogu. David Albahari u knjizi „Gec i Majer“ piše o vozačima „dušegupke“: „Izabrana rasa je tek bila u nastajanju, Gec i Majer su predstavljali samo jednu kariku u lancu koji je dosezao u daleku budućnost. Ali kakva je to karika bila! Nekada su takvi mali poslovi, kao što je bio njihov, prava osnova goleme građevine; od njihove valjanosti zavisi sigurnost temelja“ (Albahari 2022, 6). U tom smislu, poslovi koje je sprovodio Rajsvic na temeljima građevine zasigurno nisu bili mali, a Rajsvic je svojim angažmanom dao doprinos kriminalnom režimu.

Rot opisuje da su Rajsvic (ali i Miodrag Grbić, prim. A.B) bili svedoci sudbine 1050 Jevreja „Kladovskog transporta“ koji su u avgustu 1941. godine u barakama na obali Save, preko puta šabačke tvrđave vodili „veseli kupališni

život“: „Zapuštene ruševine turskog utvrđenja...nisu bile mnogo zanimljive, ali su nekad sigurno bile lepe. Zato je manje lepo, ali utoliko zanimljivije, bilo jedno kupalište sa 1050 berlinskih Jevreja koji su tu ostali zaustavljeni na putu za Palestinu, a sada su provodili veseli kupališni život kao u Heringsdorfu. Među njima je bilo i prekrasnih hrišćanskih devojaka koje su očito emigrirale kao supruge iseljenika. I gužva, baš kao u Heringsdorfu“ (Rot 2022, 172–173). Dakle, Rajsavic opisuje jednu od etapa neuspelog bekstva grupe Jevreja iz Austrije, Nemačke i Čehoslovačke koji su se tokom okupacije obreli u Šapcu.²³ Međutim, u prethodnom pasusu originalnog pisma, koji Rot fragmentarno pominje u kontekstu Rajsavicovog odnosa prema NDH (Rot 2022, 148–149), Rajsavic piše u kojim se još okolnostima odvijala aktivnost „zaštitnika spomenika“ i „osnivanja muzeja“ u Šapcu: „Odvodnjavanje je gotovo u potpunosti obavljeno uz pomoć izbeglica iz Bosne i Hrvatske. Ono što oni pričaju je neopisivo! Grbić i ja smo odmah iskoristili priliku da upozorimo sve radnike na nalaze koji bi mogli da se pojave pri zemljanim radovima.“²⁴ Da su u „ulepašavanju“ šabačke okoline u julu 1941. godine učestvovali Jevreji, đaci i izbeglice na prinudnom radu potvrđuje i svedočenje Gliše Babovića, sveštenika iz Šapca: „I tako sad Nemci ‘ulepašavaju’ šabačku okolinu, terajući na rad Jevreje, đake i izbeglice“ (Filipović 1967, 137; prinudni rad Jevreja pominju i Anderl i Manošek 2004, 220). Prema autorovom mišljenju „to što je za svoju ženu iskonstruisao aneddotu koja se čini šaljivom, ukazuje na istaknutu ravnodušnost“ koju autor nalazi i u podatku da je Rajsavic u Beogradu „bez skrupula kupovao zaplenjenu jevrejsku robu“ (Rot 2022, 173). Moram reći da je neko ko kupuje „jevrejsku robu“ i „šaljivo“ opisuje „kupališni život“ Jevreja „Kladovskog transporta“ u logoru na Savi, poredeći ga sa baltičkim kupalištem u Heringsdorfu, sve samo ne ravnodušan. Autorovo tumačenje da je Rajsavic bio „istaknuto ravnodušan“ prema sudbini Jevreja izgleda mi podjedanko cinično kao i zagovaranje spasavanja arheoloških nalaza prilikom prinudnog rada izbeglica iz NDH. Rečju *lešinarenje* možda bi se mogli bolje opisati Rajsavicovi postupci.

Navodeći i sagledavajući Rajsavicove aktivnosti, autor dolazi do potpuno apsurdne teze da je Rajsavic suštinski bio protiv Hitlera: „Posebno je poučno što Medaković na više mesta ističe ne samo da je Rajsvic otvoreno odbijao oštro postupanje protiv srpskog civilnog stanovništva, nego i da se više ili manje jasno dao prepoznati kao protivnik Hitlera“ (Rot 2022, 151). Najzad, za takvu „posebno poučnu“ tvrdnju, autor i sam pronalazi „dokaz“:

²³ Putovanje Dunavom je završeno u Kladovu 1940. godine, a potom je grupa prebačena u Šabac. Po nemačkoj okupaciji tokom mera odmazde muškarci su streljani, a žene, stari i deca su završili na Sajmištu. O „Kladovo transportu“ videti opširnije u (Anderl i Manošek 2004)

²⁴ ANM, Zaostavština Johana Albrehta fon Rajsavica, koncept pisma supruzi, 8.8.1941.

„I dok ne treba polaziti od toga da Rajsvicovo deransko izvođenje hitlerovskog pozdrava treba tumačiti kao gubitak vere u Hitlerovo vođenje rata, ili čak kao načelno suprotstavljanje, treba, naravno, uzeti u obzir da Rajsvic zbog svoje političke socijalizacije nije bio ubeđeni Hitlerov pristalica. Možda su njegove „grimase“ i namigivanje pri hitlerovskom pozdravu bili deo pokušaja da stvori opuštenu radnu atmosferu. Međutim, ne može se u potpunosti ni isključiti da su Rajsvicove izjave koje su se ticale govora u Palati sportova u pismu supruzi sadržale trag prikrivene ironije: Hitlerov govor (‘Führerrede’) je napisao s tri R (‘Führerrede’). Da li je to bila slučajnost ili oponašanje Firerovog štektavog izgovora?“ (Rot 2022, 152).

Kako je moguće da čovek koji je na sve moguće načine napredovao u Hitlerovom režimu, koji je bio profiter saradnje sa Anenerbeom (npr. dobijanje profesure u Minhenu), koji Haralda Turnera naziva „skroz jakom i ljudski veličanstvenom osobom“ (Rot 2022, 167) i koji je karakterističan primer svepri-stune pojave u „Trećem rajhu“ koju je Jan Keršo opisao kao „napredovanje ka Fireru“ (Kershaw 1993), bude ocenjen kao „protivnik Hitlera“?²⁵ Moguće je, ako prihvatimo da naspram predubedenja spoznaja nema nikakvu snagu. Takva predubedenja o svom „junaku“ evidentno gaji i Andreas Rot. Traženje prikrivene ironije u privatnim pismima, te u grimasama i namigivanjima, koje navodi Medaković, suprostavlja se kako logici tako i činjenicama koje i autor iznosi.

Prema Rotovom sudu, Rajsvic je, a to tvrdi na osnovu privatnih pisama koje piše supruzi, izdejstvovao oslobađanje profesora Nikole Vulića iz logora Banjica (Rot 2022, 112). Posle naređenja Haralda Turnera, Vulić je uhapšen u noći 4–5. novembra i zatočen kao talac u koncentracionom logoru Banjica zajedno sa grupom od 170–200 intelektualaca u sklopu mera odmazde (Begović 1989, 157–159; Škodrić 2009, 313–314). Postavlja se pitanje koju tačno ulogu je mogao imati Rajsvic u oslobađanju Vulića, ako se uzme u obzir da su taoci tokom novembra i decembra 1941. godine sukcesivno puštani, što nije važno samo za nekolicinu zarobljenika, koji su zadržani duže (Begović 1989, 160). U istom pasusu autor opisuje da je Rajsvic Vulića često posećivao posle otpuštanja iz

²⁵ Keršo je ovom definicijom hteo da obuhvati ne samo partijske funkcionere koji su se orijentisali prema široko postavljenim Hitlerovim ciljevima proširujući lični uticaj, moć, bogatstvo i prestiž već i šire slojeve nemačkog društva. U kontekstu Rajsvicovih aktivnosti posebno važno je ono što kaže za naučnike i nekadašnje konzervativce: „...ambiciozni tehnokrati i naučnici koji žele da prošire vlast i uticaj skačući na paradna kola tehnološkog eksperimentisanja i modernizacije; ne-nacistički vojni lideri koji žele da izgrade modernu vojsku i obnove hegemoniju Nemačke u srednjoj Evropi; i staromodni konzervativci sa gnušanjem prema nacistima, ali sa još većim strahom i nenaklonošću prema boljševicima: svi su, barem kroz svoje brojne i različite oblike saradnje indirektno ‘napredovali prema Fireru’. Rezultat je bila nezaustavljiva radikalizacija sistema i postepena pojava političkih ciljeva usko povezanih sa ideološkim imperativima koje je zastupao Hitler“ (Kershaw 1993, 117).

logora, te da se Vulić izjasnio pohvalno o iskopavanjima Kalemegdana koje su Rajsavic i Vilhelm Unfercagt (W. Unverzagt, 1892–1971), još jedan od Šuhartovih učenika i Anenerbeov saradnik, sprovodili na Kalemegdanu (Rot 2022, 112). Rot ne uzima u obzir da je Nikola Vulić još pre Drugog svetskog rata iskazivao jasan antinacistički stav, niti činjenicu da je naročito žustro kritikovao ideje Karla Šuharta o Ilirima (Gašić 2005, 190; Bandović 2019, 142). Poslednje predavanje koje je održao na skupu Akademije 14. jula 1943. godine Vulić je nazvao „Rasprostiranje Ilira“. Čitavo predavanje bilo je usmereno protiv Šuhartovih ideja o severnom poreklu Ilira i njihovoj ulozi u Centralnoj Evropi i na Balkanu.²⁶ Odabir teme nije mogao biti slučajan. Sigurno da „stari mršavi arheolog“, kako ga opisuje Rajsavic, nije drugačije mogao pokazati otpor nacističkom režimu osim da usmeri oštricu predavanja ka kritici Šuhartovih ideja. Šuhartovi učenici Rajsavic i Unfercagt upravo su tada pripremali drugu kampanju iskopavanja na Kalemegdanu.

Rot ne shvata ili ne želi da shvati da je Rajsavic „spasavao“, ukoliko je uopšte moguće govoriti o spasavanju, one ljude od kojih će imati koristi. Na primer, arhitekta Aleksandar Deroko (1894–1988) koga Rot pominje kao ličnost za čije se oslobađanje iz logora Rajsavic „uspešno založio“, kasnije je radio na izradi kataloga srednjovekovnih utvrđenja i istorijskih spomenika (Bandović 2019a, 163), a u korist nemačko-srpskih institucija Centralnog zavoda za zaštitu starina i Anenerbea. U tom smislu, valja gledati i spašavanje Grbićevog oca iz ustaškog logora u Sremskim Karlovcima i Rajsavicovo angažovanje (Bandović 2019a, 168). Ne bi trebalo izgubiti iz vida da moć i vlast podstiču i tolerišu privilegiju, kako bi to otprilike rekao preživeli iz Aušvica Primo Levi (P. Levi, 1919–1987) (Levi 2002).

Na kraju, umesto zaključka, Rot veli da je proces denacifikacije za Rajsavica prošao bez problema, budući da „nije bio član Partije“ (Rot 2022, 261). Još jednom, Rot ne otkriva sve činjenice. Rajsavic je bio kandidat (*Amwärter*) Nationalsocijalističke partije rada (NSDAP), kako to tokom denacifikacije pokazuje jedan od dokumenata, koji je, trebalo bi imati na umu, obrazac samoklasifikacije.²⁷ Istoričar umetnosti Kristijan Furmajster, doduše bez pozivanja na izvor, piše da je Rajsavic bio član partije ali i drugih nacističkih organizacija (*Nationalsozialistische Volkswohlfahrt*, NSV i *Nationalsozialistische Kriegsopferversorgung*, NSKOV) (Fuhrmeister 2016, 335). Pripadnici američke vojske koji su ispitivali Rajsavica 1945. godine karakterišu ga kao člana partije od 1940. godine.²⁸ Samouverena tvrdnja koju autor iznosi u prilog

²⁶ Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti, 13577, Rasprostiranje Ilira, Prikazano na skupu Akademije filozofskih nauka, 14.7.1943.

²⁷ ANM, Zaostavština Johana Albrehta fon Rajsavica, Meldebogen, 5.3.1946.

²⁸ Records Concerning the Central Collecting Points (“Ardelia Hall Collection”): Munich Central Collecting Point, 1945–1951, “Off limits” for Baron von Rechwitz, Oe-

„nevinosti“ Rajsvisa zahteva znatno više opreznosti. Mnogi članovi partije su nakon rata brisali i „prali“ svoje biografije, a najrečitiji primer je svakako primer člana Anenerbea Hansa Šnajdera (H. Schneider, 1909–1999) koji je posle rata promenio i ime i identitet, a potom postao ugledni rektor Tehničkog univerziteta u Ahenu – Hans Šverte (H. Schwerte) (Asman 2011, 177–182). Ovakvi primeri podsećaju na kompleksnost procesa denacifikacije o kojoj nam knjiga ne govori zapravo ništa.

Na samom kraju, autor metaforično predstavlja odnos Anenerbea i Rajsvisa, koristeći se pričom Alfonsa Dodea (A. Dode, 1840–1897) „Koza gospodina Segena“ koja se u knjizi pojavljuje kao lajtmotiv. Autor se pita da li je Rajsvic u procesu postao vuk ili koza, ovca u vučijoj koži ili nešto treće (Rot 2022, 262). Umesto poetizovanog završetka koji čitaoca ostavlja u različitim nedoumicima, bilo bi uputnije da je autor sumirao svoje stavove o Rajsvisovoj ulozi u Drugom svetskom ratu u okupiranom Beogradu. Tako bi protivrečnosti i kontradiktornosti kojima knjiga obiluje postali samo osnova nad kojom bi Andreas Rot čitaocima bolje objasnio kako je i zahvaljujući čemu Rajsvic plivao u svim oblicima postojanja nemačke vojne uprave i različitih zapovednika i opunomoćenika Haralda Turnera, Egona Benera (E. Bönner, 1901–1981) ili Hermana Nojbahera (H. Neubacher, 1893–1960), pa sve do samog kraja „Hitlerovog carstva“ u Beogradu.

Odbegli moral i kontekst

Posle svega izrečenog, a vraćajući se na uvodne opaske o zahtevima naučne biografije, postavlja se pitanje da li Rot u knjizi govori jasno o kontesktu u kome je Rajsvic kao „penjač“ na društvenoj lestvici „Trećeg rajha“ pronašao svoje mesto. Da li je autor uspeo da situira Rajsvisa u društvene strukture ili znatno više saznajemo o „koloritu“ koji kao da nema veze sa samim Rajsvicom? Pogledajmo za trenutka korice knjige na kojima se može naći i sledeća rečenica: „Rajsvisovo delovanje u okupiranoj Srbiji, kao i cela njegova karijera, pored ostalog otvaraju i pitanja kulturnog imperijalizma i odnosa vlasti i naučnika, a Rot ne okleva da se osvrne na moralne implikacije koje iz toga proizilaze“ (Rot 2022). Nasuprot tome, istoričar, priređivač i prevodilac Zoran Janjetović u prikazu originalne knjige koja je izašla u Gracu (Roth 2020) hvali autorov način pisanja: „Obilno korišćenje citata (u kojima ima i nepristojnih reči koje obično pripisujemo govornoj praksi nižih slojeva a ne pruskoj aristokratiji), ali i sam Rotov način pisanja, kojim autor sa rečenicom ili dve pregnantno ukaže na širu stvarnost koju je Rajsvic često ignorisao, deluju koliko osvežavajuće toliko i

dhof, near Eisenärzt, Landkreis Treunstein, 18.10.1945. dostupno na <https://www.fold3.com/image/269992984>.

funkcionalno, a tekst ne opterećuju nepotrebnim moraliziranjem“ (Janjetović 2020, 283). Mogu se delimično složiti sa autorom prikaza knjige i prevodicom ali tamo gde on vidi blagodeti „nepotrebnog moraliziranja“, ja vidim moralnu apstinenciju (*sensu* Eickhoff 2015, 412–413). Mišljenja sam da je moralna apstinencija rezultat konflikta koji postoji u samom autoru knjige o Rajsvicu. Sa jedne strane, u nastojanju da razume Rajsvicove motive i postupke, autor ih racionalizuje ali i razvodnjava. Sa druge strane, autor ne može, a da ne prizna da je: Rajsvic saradivao sa Anenerbeom, „podilazio“ sekretaru Volframu Ziversu, ali je to radio više za nemačke, malo za srpske interese, a to bi trebalo da ga oslobi odgovornosti. Autor nedovoljno govori o okolnostima i hijerarhijama koje su okupacijom nastale, a vrlo retko se pita o ideološkoj strani srpskih saradnika. U tom smislu se Rajsvic, kao i domaći kolaboranti kojima je bio okružen, zanosio mišlju da će posle konačne pobede u „Novoj Evropi“, pod vođstvom Nemačke biti mesta i za „Novu Srbiju.“ Rajsvic se najbolje i osećao u društvu pobornika srpske varijante fašizma, ministra prosvete Velibora Jonića (1892–1946) i njegovog pomoćnika Vladimira Velmar Jankovića (1895–1976) pa opisujući svojoj supruzi susret sa vođom „Zbora“ Dimitrijem Ljotićem (1891–1945) kaže da nije ostavio nikakav utisak na njega, dok je „moj Jonić, sasvim drugi tip. Svojom sposobnošću da se smeje i pije, kao i da govori i iznad svega da deluje“.²⁹

Nastojeći da razdvoji „dobre“ od „loših“ stvari koje su pratile Rajsvicove aktivnosti u okupiranoj Srbiji, krajnji rezultat konflikta u autoru nije „siva zona“ koje neku istoričari koriste kao efekatan način istorizacije, već upravo ono što bi istoričar trebalo da izbegava – poistovećivanje sa perspektivom „junaka“. Zbog toga se ne slažem sa ocenom da se autor osvrće na „moralne implikacije“, jer bi to značilo napuštanje ideoloških i političkih stavova koje autor zastupa i empatije koju gaji prema Rajsvicu.

Umesto zaključka, podsetiću čitaoca na kojoj vagi nečovečnosti se klackao rad Nadleštva za zaštitu spomenika predvođen Rajsvicom i u kakvim okolnostima. Deset dana posle kragujevačkog masakra 20. i 21. oktobra 1941. godine Velibor Jonić se obratio Vojno-upravnom štabu. Jonić je napisao da je od svojih „potčinjenih organa“ dobio informacije da su na pojedinim mestima u unutrašnjosti jedinice Vermahta vršili „kaznene mere i operacije čišćenja“ uništavale školske zgrade tako što su ih palili. Bez ijedne reči protesta zbog ubijanja civilnog stanovništva, Jonić je zamolio „administrativno osoblje da se potruži da ovom prilikom što više budu pošteđeni istorijski i umetnički spomenici, škole i drugi državni objekti.“³⁰ Za Vojno-upravni štab i šefa Turnera, međutim, ovi

²⁹ ANM, Zaostavština Johana Albrehta fon Rajsvisa, koncept pisma supruzi, 26.3.1942.

³⁰ BA/MA, RW 40–230, Obraćanje Velibora Jonića Vojno-upravnom štabu, 30.10.1941, akt Ministarstva prosvete br. 20402, 31.10.1941.

objekti su bili “gneзда otpora i napada” pa je ostalo kao mogućnosti da se razmotri Jonićev predlog, ukoliko se to bude moglo uskladiti sa taktičkim ciljevima kojima se teži.³¹ U tom stilu i u tom kontekstu je doneta i prva uredba o “Zaštiti umetničkih spomenika i školskih objekata” 26. novembra 1941. godine koja glasi: “Istorijski i umetnički spomenici, kao i školske zgrade, treba da se zaštite od uništavanja tokom kaznenih mera i operacija čišćenja (*Straf- und Säuberungstätigkeit*) od strane trupa, u meri kojoj to dozvoljavaju lokalni uslovi i borbena situacija.”³² Može biti da je mučno sećati se ali zaboravljati kontekste u kojima se događaji odigravaju i uredbе donose znači temeljno „pranje“ aktera tih događaja. Jedan od tih aktera bio je i Rajsvic.

Reference

- Albahari, David. 2022. *Gec i Majer*. Beograd: Čarobna knjiga.
- Anderl, Gabriele i Manošek, Valter. 2004. *Neuspelo bekstvo: jevrejski “Kladovo-transport” na putu za Palestinu 1939–42*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej i Savez jevrejskih opština Jugoslavije.
- Asman, Alaida. 2011. *Duga senka prošlosti*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Babić, Staša i Tomović, Miodrag. 1996. *Milutin Garašanin. Razgovori o arheologiji*. Beograd: 3 T.
- Bandović, Aleksandar. 2012. Gustaf Kosina i koncept kulture u arheologiji. *Etnoantropološki problemi* 7(3): 629–648. <https://doi.org/10.21301/EAP.v7i3.3>
- Bandović, Aleksandar. 2014. Muzejski kurs i arheologija u Drugom svetskom ratu u Beogradu, *Etnoantropološki problemi* 9(3): 625–645. <https://doi.org/10.21301/EAP.v9i3.5>
- Bandović, Aleksandar. 2019a. *Miodrag Grbić i nastanak kulturno-istorijske arheologije u Srbiji*. Doktorska dis. Filozofski fakultet. Univerzitet u Beogradu.
- Bandović, Aleksandar. 2019b. Upotreba ljudskog rada u istoriji srpske arheologije, *Etnoantropološki problemi* 14 (3): 861–887. <https://doi.org/10.21301/eap.v14i3.6>
- Begović, Sima. 1989. *Logor Banjica 1*. Beograd. Institut za savremenu istoriju.
- Božović, Branimir. 2014. *Specijalna policija u Beogradu*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Chapoutot, Johann. 2016. *Greeks, Romans, Germans: How the Nazis Usurped Europe’s Classical Past*. Oakland, California: University of California Press. <https://doi.org/10.1525/california/9780520275720.001.0001>
- Cvijić, Vuk. 2020. “Priča o jednom dobrom Nemcu“. Kako je Hitlerov major spasavao ono što je Srbiji važno. *Blic* 26. septembar 2020. <https://www.blic.rs/premium/prica-o-jednom-dobrom-nemcu-kako-je-hitlerov-major-spasavao-ono-sto-je-srbiji-vazno/bjmky8j>

³¹ BA/MA, RW 40–230, Aktenvermerk vom 1.11.41; Obračanje H. Turnera glavnom komandujućem generalu u Srbiji (F.Beme), 12.11.1941.

³² BA/MA, RW 40–230, Aktenvermerk vom 6.12. 1941.

- Čalić, Mari-Žanin. 2013. *Istorija Jugoslavije u 20. veku*. Beograd: Clio.
- Čalić, Mari-Žanin. 2004. *Socijalna istorija Srbije 1815–1941*. Beograd: Clio.
- Darré, W. Richard. 1929. *Das Bauerntum als Lebensquell der Nordischen Rasse*. München: J. F. Lehmanns Verlag.
- Dinić, Rastislav. 2010. Bonzo goes to Nišburg. *Reč* 80 (26):177–204.
- Eickhoff, Martijn. 2015. Replik auf Klaus Junker. Oder: Warum die Geschichte der Klassischen Archäologie im »Dritten Reich« nicht gleichzeitig Fachgeschichte sein kann. *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 130: 411–418.
- Eickhoff, Martijn und Schlegelmilch, Dana. 2020. „Das SS-Ahnenerbe und die Rassifizierung der transnationalen Strukturen in der europäischen Vor- und Frühgeschichtsforschung“. In *Archäologie in Österreich 1938–1945: Beiträge zum internationalen Symposium vom 27. bis 29. April 2015 am Universalmuseum Joanneum in Graz*. Edited by Daniel Modl und Karl Peitler, 48–71. Graz: Historische Landeskommission für Steiermark.
- Filipović, Stevan. 1967. *Logori u Šapcu*. Beograd: Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata SR Srbije
- Fröhlich, Elke (Hrsg.). 1998. *Die Tagebücher von Joseph Goebbels. Teil 1. Aufzeichnungen 1923 – 1941. Band 9. Dezember 1940 – Juli 1941*. München: K G · Saur.
- Fuhrmeister, Christian. 2016. „Kunstschutz in Serbien, Juli 1941 bis Juli 1944“. In *Nationalsozialismus und Regionalbewusstsein im östlichen Europa*. Edited by Burkhard Olschowsky und Ingo Loose, 331–343. München: De Gruyter, Oldenbourg.
- Gruber, Walter. 1941a. *Stadt und Veste Belgrad*. Heft 1. Im Wandel der Geschichte. Belgrad: Schriftenreihe der Propaganda Abteilung „S“.
- Gruber, Walter. 1941b. *Stadt und Veste Belgrad*. Heft 2. Zu Prinz Eugens Zeiten. Belgrad: Schriftenreihe der Propaganda Abteilung „S“.
- Halle, Uta. 2009. „Deutsche Ost-, deutsche Westforschung: Ein Vergleich“. In *Die prä-historische Archäologie im geschichtspolitischen Diskurs der politischen Systeme zwischen 1918 und 1989. Schlesien, Böhmen und Sachsen im Vergleich: Perspektiven der Forschung*. Edited by Judith Schachtmann, Michael Strobel, Thomas Wiedera, 53–68. Göttingen: V&R unipress GmbH.
- Halle, Uta. 2013. „Wichtige Ausgrabungen der NS-Zeit“. In *Graben für Germanien. Archäologie unterm Hakenkreuz*. Hergestellt von Focke Museum, 65–73. Stuttgart: Theiss.
- Haßmann, Henning. 2002. „Archaeology in the Third Reich“. In *Archaeology, Ideology and Society. The German Experience* (Second edition). Edited by Heinrich Härke, 67–142. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Janjetović, Zoran. 2012. *U skladu sa nastalom potrebom... prinudni rad u okupiranoj Srbiji 1941–1944*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Janjetović, Zoran. 2020. Andreas Roth. Johann Albrecht von Reiszitz (1899–1962). Vom unbequemen Südosteuropaexperten zum Kunstschützer. Graz: Ares Verlag, 2020, 493. *Tokovi istorije* 2020/3: 279–283.
- Junginger, Horst. 2013. „Nordic Ideology in the SS and the SS Ahnenerbe“. In *Nordic Ideology between Religion and Scholarship*. Edited by Horst Junginger and Andreas Åkerlund, 39–72. Frankfurt am Main: Peter Lang.

- Karlsgodt, C. Elizabeth. 2011. *Defending National Treasures. French Art and Heritage under Vichy*. California: Stanford University Press Stanford.
- Kater, H. Michael. 2006. *Das „Ahnenerbe“ der SS 1935–1945. Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches*. 4. Auflage. München: R. Oldenbourg Verlag.
- Kershaw, Ian. 1993. ‚Working Towards the Führer.‘ Reflections on the Nature of the Hitler Dictatorship. *Contemporary European History* 2 (2):103–118. <https://doi.org/10.1017/S0960777300000382>
- Kershaw, Ian. 2008. „Biography and the Historian: Opportunities and Constraints“. In *Biography Between Structure and Agency: Central European Lives in International Historiography*. Edited by Volker R. Berghahn and Simone Lässig, 27–39. New York, Oxford: Berghahn Books. <https://www.jstor.org/stable/j.ctt9qcmvp.5>
- Kershaw, Ian. 2017. *The Nazi Dictatorship, Problems and perspectives of interpretation*. Fourth edition. London: Bloomsbury.
- Klejn, S. Lev. 2000. Arheologija v sedle (Kosinna s rasstojanija v 70 let). *Stratum plus* 4: 88–140.
- Kolkenbrock, Marie. 2017. „Life as Trajectory: Pierre Bourdieu’s ‘The Biographical Illusion’“. In *Biography in Theory. Key Texts with Commentaries*. Edited by Wilhelm Hemecker and Edward Saunders, 217–228. Berlin/Boston: Walter de Gruyter GmbH. <https://doi.org/10.1515/9783110516678-037>
- Kreso, Muharem. 1979. *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944*. Beograd: Istorijski arhiv Beograda.
- Lässig, Simone. 2008. „Introduction: Biography in Modern History–Modern Historiography in Biography“. In *Biography Between Structure and Agency: Central European Lives in International Historiography*. Edited by Volker R. Berghahn and Simone Lässig, 1–26. New York, Oxford: Berghahn Books. <https://www.jstor.org/stable/j.ctt9qcmvp.4>
- Levi, Primo. 2002. „Siva zona“. U *Potonuli i spaseni*. 30–62. Beograd: Clio
- Lutzhöft, Hans-Jürgen. 1971. *Der Nordische Gedanke in Deutschland 1920–1940*. Stuttgart: E. Klett.
- Marschall, Wolfgang. 2013. Ein Freund Deutschlands schreibt einem deutschen Emeritus. *Zeitschrift für Ethnologie* 138 (1): 85–98. <http://www.jstor.org/stable/24364890>.
- Medaković, Dejan. 1992. *Efemeris II*. Beograd: Bigz.
- Pringle, Heather. 2006. *The Master Plan: Himmler’s Scholars and the Holocaust*. New York: Hyperion.
- Ristović, Milan. 2001. Pljačka umetničkog i kulturnog blaga Srbije u Drugom svetskom ratu i problemi njegove restitucije. Nekoliko fragmenata. *Istorija* 20. Veka, 19 (1): 65–78.
- Roth, Andreas. 2020. *Johann Albrecht von Reisswitz (1899–1962), Vom unbequemen Südosteuropaexperten zum Kunstschützer*. Graz: Ares Verlag.
- Rot, Andreas. 2022. *Johan Albreht fon Rajsvic (1899–1962). Od nelagodnog struĉnjaka za jugoistoĉnu Evropu do zaštitnika spomenika*. Beograd i Novi Sad: Insitut za evropske studije i Arhiv Vojvodine.
- Schuchhardt, Carl. 1934. *Vorgeschichte von Deutschland*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Schwantes, Gustav. 1940. Der Einfluß der Vorgeschichte auf das Geschichtsbild unserer Zeit. *Nationalsozialistischer deutscher dozentenbund* 1: 43–56.

- Stamenković, Jelica. 1973. „Sedamdeset godina Muzeja grada Beograda“. U *70 godina Muzeja grada Beograda*. Uredila Jelica Stamenković, 7–57. Beograd: Muzej grada Beograda.
- Stern, Tom. 2002. „Der propagandistische Klang stummer Zeugen deutscher Vorzeit. Archäologiefilme im Nationalsozialismus“. In *Propaganda, Macht, Geschichte. Archäologie an Rhein und Mosel im Dienst des Nationalsozialismus*. Edited by Hans-Peter Kuhnen, 213–228. Trier: Rheinisches Landesmuseum
- Subotić, Irina. 2009. „Od Muzeja savremene umetnosti do Muzeja kneza Pavla. Aristokratizam, profil visokih vrednosti, politička volja“. U *Muzej kneza Pavla*, uredila Tatjana Cvjetičanin, 6–57. Beograd: Narodni muzej.
- Škodrić, Ljubinka. 2009. *Ministarstvo prosvete i vera u Srbiji 1941–1944. Sudbina institucije pod okupacijom*. Beograd: Arhiv Srbije.
- Vučetić, Radina. 2004. Muzej kneza Pavla – izlazak Beograda na evropsku kulturnu scenu. *Tokovi istorije*. 1–2: 23–43.

Aleksandar Bandović
National Museum of Serbia
a.bandovic@narodnimuzej.rs

*Johann Albrecht von Reisswitz: From “Uneasy Scholar”
to Ahnenerbe Collaborator:
Notes about a Book*

The paper critically examines some of the conclusions of the historian Andreas Roth concerning the activities of Johann Albrecht von Reisswitz in the Kingdom of Yugoslavia and the occupied Serbia. It is stressed that biographies or studies aiming at biographical representation require a clear theoretical-methodological framework, situating the actors into relevant social structures. Instead of picturesque details, abounding in traditional biographies, it is essential to analyse the protagonist through various social orderings in which he acted and to which he adapted. Following this principle, the inconsistencies and contradictions apparent in Roth's book are pointed out. Contrary to his opinion, in this paper it is argued that the work of Reisswitz cannot be ideologically and practically separated from the activities of the Military-Administrative Headquarters, or the organization Ahnenerbe. None of Reisswitz's actions took place outside of the general ideology of Nazism, where personal professional advancement was linked to the cumulative radicalisation of the regime. Here it is demonstrated that he not only was ambivalent towards the crimes taking place around him, but was also actively involved, through his collaboration with SS Ahnenerbe, to justify the newly established order in the occupied Serbia. Roth leans upon the authority of some private testimonies, but instead of de-mystifying them, he contradicts his own previous conclusions.

Keywords: Johann Albrecht von Reisswitz, World War II, monument protection, history of archaeology, Ahnenerbe

Johann Albrecht von Reisswitz – D'un « expert inconfortable » à un collaborateur d'Ahnenerbe – À l'occasion d'un livre

Cet article analyse d'une manière critique certaines des conclusions de l'historien Andreas Roth sur les activités de Johann Albrecht Reisswitz dans le Royaume de Yougoslavie et en Serbie occupée. L'incohérence, les contradictions et les illogismes observés à travers le livre de Roth sont indiqués. Contrairement à l'opinion de l'auteur, il est souligné que le travail de Reisswitz ne peut être séparé conceptuellement et pratiquement des activités du Quartier général militaire et administratif ou de l'organisation Ahnenerbe qui donnaient du tact et du ton à son engagement. Ainsi, aucune partie de ses activités ne s'est déroulé en dehors de l'idéologie générale du nazisme où la promotion personnelle était liée à la radicalisation cumulative du régime. On a accentué les passages où l'auteur a nié le contexte et minimisé l'importance de la Direction de la protection des monuments dans la propagande et les activités idéologiques dans Belgrade occupée. Il a été mis en avant que Reisswitz ne montrait pas seulement l'ambivalence à l'égard des crimes qui se produisaient quotidiennement mais qu'il s'engageait de tout cœur dans la collaboration avec le SS Ahnenerbe pour justifier l'ordre nouvellement établi dans la Serbie occupée. Au lieu de démythologiser certains témoignages privés en s'appuyant sur leur autorité, l'auteur contredit ses propres trouvailles. Les raisons des conclusions de l'auteur devraient être recherchées dans ses relations avec la famille Reisswitz ainsi qu'avec l'héritage de la Seconde Guerre mondiale.

Mots-clés: Johann Albrecht Reisswitz, Seconde Guerre mondiale, protection des monuments, histoire d'archéologie, Ahnenerbe, Direction de la protection des monuments

Primljeno / Received: 27.8.2023.

Prihvaćeno / Accepted: 4.10.2023.